УДК 271.2 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.21

ПРОПОВІДЬ ЯК МОРАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Юрій Михайло,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0003-0965-6236

У статті йдеться про те, що проповідь у Давній Русі була ключовим жанром літератури і способом поширення християнства, становлячи моральноучительний ораторський твір, заснований на Біблії і житіях святих, і служила для духовної настанови, пояснення віри, а також зачіпала питання моралі, суспільства і навіть політики, використовуючи цитати й алегорії для виховання праведного життя. Важливішими авторами були митрополити і книжки, а проповіді зачитувалися у церквах і монастирях. Метою проповіді було навчити людей основам віри, благочестя, пояснити складні місця Писання і формувати християнський світогляд. Жанром і формою були усні настанови, які переписувалися і ставали частиною писемної культури, а також включалися тлумачення біблійних текстів життя святих, притч, настанов про боротьбу з гріхом, доброчесність і спасіння душ. Здійснена спроба показати, що проповідь у Давній Русі була не просто релігійною настановою, але й важливим літературним, освітнім і ідеологічним інструментом епохи. Зазначається, що саме в мові проповідей реалізується, зберігається і передається через систему законів і символів, через культурно-мовну систему релігійна і ціннісна картина світу. Вказано, що проповідь у Давній Русі була основним жанром літератури і способом духовної просвіти, становлячи усні і писемні моральноучительні тексти, що пояснювали біблійні істини, засуджували гріхи, оспівували подвиги святих і брали участь у формуванні ідеології, часто зачіпаючи політичні і суспільні питання через призму віри, першочергово на підставі візантійських зразків і живої традиції як засіб спасіння душ. Основними функціями проповіді були: освітня – через проповіді роз'яснювалось Слово Боже, формувалися моральні орієнтири, ідеологічна – служили інструментом утвердження християнської влади і моралі і літературна – проповідь була самостійним жанром з характерною мовою, композицією (вступ, основна частина, висновки) і проблемами (притчі, житія, аналогії).

Ключові слова: *проповідь, культура, панморалізм, Бог, душа, любов, благодать.*

Yurii Mykhailo. Sermon as a moral context of ancient Russian culture

The article states that the sermon in culture of Kyivan Rus was a key genre of literature and a way of spreading Christianity, being a moral-teaching oratorical work based on the Bible and the lives of saints, and served for spiritual guidance, explanation of faith, and also touched on issues of morality, society and even politics, using quotes and allegories to educate a righteous life. The most important authors were metropolitans and books, and sermons were read in churches and monasteries. The purpose of the sermon was to teach people the basics of faith, piety, explain difficult passages of Scripture and form a Christian worldview. The genre and form were oral instructions, which were transcribed and became part of written culture, and also included interpretations of biblical texts of the lives of saints, parables, instructions on the fight against sin, virtue and salvation of souls. That it is in the language of sermons that the religious and value picture of the world is realized, preserved, and transmitted through a system of laws and symbols, through the cultural and linguistic system. It is stated that the sermon in culture of Kyivan Rus was the main genre of literature and a method of spiritual enlightenment, constituting oral and written moral-teaching texts that explained biblical truths, condemned sins, glorified the exploits of saints and participated in the formation of ideology, often touching on political and social issues through the prism of faith, primarily on the basis of Byzantine models and living tradition as a means of saving souls. The main functions of the sermon were: educational – through sermons the Word of God was explained, moral guidelines were formed, ideological – served as a tool for establishing Christian authority and morality and literary – the sermon was an independent genre with a characteristic language, composition (introduction, main part, conclusions) and problems (parables, lives, analogies).

Key words: *sermon, culture, panmoralism, God, soul, love, grace.*

Для середньовічної культури був характерний панморалізм. Моральний світогляд, складаючи її характерну рису, диктував особливе сприйняття життя. Тому не тільки людські відносини, але й інші феномени світу, як земного, так і небесного, сприймалися через призму практичної моралі, зміст якої в основному визначався християнським віровченням. Перші тексти етичного змісту з'явилися на Русі з прийняттям християнства. Власне кажучи, майже всі твори давньоруської книжності пронизані моральними сентенціями, винятки складають деякі пам'ятки правової думки («Руська правда»), де морально-етичні поняття («честь») можна знайти лише в пізніх редакціях.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Проповідь – як моральний контекст давньоруської культури висвітлюються у статтях, нарисах та монографіях українських науковців. П. Білоус охарактеризував особливості жанру в історії української літератури [1]. Філософсько-історичний зміст циклу православних свят у духовній культурі України XI–XVI ст. розкрито С. Бандерою [2]. В. Горський у своїй монографії описує святих Київської Русі [3]. О. Коржовський говорить про апологію книжності у києворуських літописах [4]. О. Паращук розглядає ієрархічну структуру авторитету Святого Письма у проповідях Кирила Турівського [5]. Т. Сивець описує когнітивні стратегії проповідницької літератури Київської Русі (на матеріалі проповіді Кирила Турівського «Слово в неделю по Пасце») [6]. О. Сліпушко розглядає еволюцію та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XIII) [7]. Л. Филипович через призму етнології релігії досліджує традицію вітчизняного релігієзнавчого осмислення [8]. Толочко О., Толочко П. описують Київську Русь не тільки через соціально-економічні, політичні, але й релігійні особливості, характеризуючи також і проповідницький характер православ'я [9]. Рафальський О., Калакура Я., Калакура О., Юрій М. в монографії «Цивілізаційна ідентичність українства» розкривають процес її формування, починаючи з прийняття християнства, що підкреслював Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать», надаючи особливого значення богословській проповіді [10.]. Названі автори аналізують морально-етичний світ проповіді після прийняття християнства на Русі, що сприяло його утвердженню.

Мета статті показує, що в давньоруській культурі проповідь була основою церковного красномовства, яка розвилася під впливом візантійської традиції, поступово набуваючи яскравого національного колориту і стаючи зрозумілою простому народу. Підкреслити, що основними рисами були простота, чіткість, сердечність, використання Святого Письма для ілюстрації, а також актуалізація вічних тем в контексті давньоруської дійсності, як у знаменитому «Слові про закон і благодать» Іларіона.

У XI–XШ ст. як джерело моральних повчань використовувалися тексти Псалтиря, Притч Соломонових і Премудрості Соломона, писання отців церкви, що входили до складу збірників дидактичного і просвітительського характеру – Ізборників, з яких найбільше виділяються «Ізборник 1073 р.» й «Ізборник 1076 р.». Основою для багатьох давньоруських повчань стали компіляції, що становили собою довідник з питань християнської моралі: «Пандекти» Антіоха (VII ст.) і складені в наслідування їм «Пандекти» Никона Чорногорця (XI ст.). Але найпопулярнішими були «Ізмарагди», що містять не тільки повчання «како жить» «крестьяном» і ченцям, але і пронизані турботою про злиденних і бездомних: «Лежа в твърде храме и слыша дъждя шум, помысли о сиротах, како нине каплями дождя устремляеми». Необхідність доброчесного життя в більшості слів цього збірника пояснюється швидкоплинністю людського життя [11, С. 56]. Одним з найбільш шанованих і улюблених на Русі збірників афоризмів і висловів була «Бджола». Виникнувши в домонгольську епоху, вона постійно переписувалася на Русі, починаючи з XI ст. «Бджола» містила вислови не тільки отців церкви, але й античних філософів: Демокрита, Аристотеля, Діогена, Піфагора. Основна тема всіх афоризмів і висловів – людина, її моральний світ, проблеми добра і зла, чесноти і пороку, правди, мудрості. Моральна проблематика зачіпається в багатьох висловах цього збірника. Не можна стверджувати, що в «Бджолі» міститься цільне навчання про моральну природу людини, часом деякі вислови навіть суперечать один одному, але збірник висловів і не претендує на однодумність, кожен читач міг вибирати те, що йому ближче. Так, характеризуючи «єство» людини, «Бджола» наводить два різних міркування про нього: (обидва належать Іоаннові Златоусту): «Мнози бо глаголют: родом есмы гневливы или блужни, да не можем удержать в себе сих», и «Аще кто естеством благ, то… не можеть быти зол; аще ли естеством зол, то никогда не может бытии благ» [12, С. 1541]. Наступне міркування дотримується середньої лінії: «Несть праведна, иже не имать ничто же согрешения, и несть грешна, иже не имать ничто же блага», тобто немає злих і немає добрих, у кожному є часточка добра і дещиця зла, і не можна стати праведником, не згрішивши. У цілому давньоруська «Бджола» оцінює людську природу («єство») як добру, вбачаючи причину поведінки людини в її повсякденному житті («звичаї»). У вченні про вік людини «Бджола» поділяє точку зору «піфагорян» про те, що «человечьскыи възраст (поділяється) на четыре части: на младьство, на уностьство, на мужьскыи възраст и на старость». Один вік неминуче заступає інший, природа неминуче веде людину від розквіту тілесних і духовних здібностей до заходу. Але людина може протистояти природі, оскільки обдарована «самовільним» розумом і спроможна до навчання. Навчання, згідно з «Бджолою», це не просто «многознание», а єдність слова і справи, мудрість. Мудрість трактується авторами «Бджоли» в етичному сенсі, тому що виявляється вона в справах і вчинках людини. Учитель мудрості вчить не тільки «словом», але і «нравом» своїм.

Давньоруські книгарі були знайомі не тільки з окремими афоризмами античних філософів, але і з їх творами. Та перекладений цілком був лише «Енхідріон» Еліктета. Перекладений

на слов'янську мову в X ст., він дійшов у восьми слов'янських списках. В «Енхідріоні» не міститься систематичного викладу етичного вчення стоїків, він складається з порад бажаючим знайти «нестрастие», і тим самим досягти мудрості і досконалості. В основі порад лежала стоїчна теза про те, що дія відповідно до природи – це дія відповідно до розуму.

Середньовічні мислителі, змушені співвідносити усі свої справи з вищою метою людського існування – порятунком, вбачали у всіх явищах природи морально-релігійний зміст і прагнули піддати «моральній інтерпретації усі феномени життя: камені, птахи, звірі і фантастичні істоти оберталися символами чеснот і пороків. Звичка до морально-етичного сприйняття світу вироблялася завдяки збірникам притч, які були досить поширеними на Русі.

Давньоруська етична термінологія виникла в процесі перекладу пам'яток філософської думки, тому в становленні давньоруської етичної думки дуже важлива роль перекладачів, що створили гуманітарну термінологію, якою ми користуємося і донині. Такі терміни, як «совість», «свідомість», «чеснота» є словотворчими кальками з грецької мови. Перекладачами були введені у філософський оборот і споконвічні слов'янські слова: благо, річ, провина (причина), влада, дух, душа, закон, вдача, сенс тощо. Такі слова, як, наприклад, доля етика, філософія з'явилися в давньоруських книгах завдяки прямому запозиченню з грецької.

Семантичний спектр поняття «філософія» у середньовіччі був хаотично широкий. У Стародавній Русі поширення набули два визначення філософії: Костянтина (Кирила) Філософа й Іоанна Дамаскіна. Перекладені на слов'янську мову вони стали надбанням давньоруської думки. Ці дефініції важливі тим, що в них визначається місце і роль етики в системі давньоруської думки. У давньоруській думці етична проблематика ще не виділяється з єдиного філософсько-релігійного шару, і це стає очевидним при аналізі дефініції філософії, даної Костянтином Філософом. У цьому невеликому, але дуже ємному за змістом визначенні Костянтина Філософа, взятому з його житія, відбилося те ставлення до філософії і до проблеми людини, що було вироблено на основі синтезу стародавньої мудрості Сходу, Старого Завіту, платонізму, стоїцизму і християнства, і сформульовано в кирило-мефодіївській традиції: «Розуміння речей Божих і людських, щоб наблизитися людині до Бога, наскільки це можливо, і навчитися через чесноти ставати таким, як Той, хто створив його за образом і подобою своєю» [13, С. 79]. З дефініції видно, що філософія має мету, і ця мета – доброчесне життя і прийдешній порятунок. Ключовими категоріями цієї етики є «розум», «образ» і «подоба».

Терміном «розум» Костянтин Філософ і наступні за ним давньоруські книгарі найчастіше перекладали грецьке пізнавання, дізнавання, знання. Узагалі «розум» у давньоруській мові – дуже ємне поняття. У «Словнику руської мови XI–XVII ст.» наводиться вісімнадцять значень, серед яких: здатність пізнання, знання, розуміння, поняття, думка, дух, напрям думок, воля, бажання, суть, сутність, причина, ознака, прикмета. У «Хроніці Георгія Амартола» поняття «розум» має сакральний відтінок, часто використовується разом із прикметниками «божественний», «Господній», «церковний», а прикметник «розумивий» означає «той, що володіє духовним баченням». Уявлення про філософію як про «розум», тобто розуміння божественних і людських речей започатковується зі стоїчної традиції. У давньоруській традиції «розум» найчастіше виступає як божественний дарунок: «Любимиче аще сподобишися разуму йдасть и мне Господь с вами войти в царстви його радьма, яко тому слава». Теза про філософію як способуі наближення людини до Бога був сформульований ще Платоном, і використовувався вже батьками церкви (і в першу чергу Григорієм Назіанзіном), які прагнули об'єднати його з християнською концепцією самовдосконалення людини з метою відновлення втраченої через гріхопадіння богоподібності. У середньовіччі саме це уявлення стає основою етики. З ним пов'язане космологічне обґрунтування моралі, відповідно до якого першими Богом були створені «розумні істоти» – ангели. Ангели, створені за образом Божим (образ Божий в ангелів полягає в розумності), були наділені самовладдям, але «не за суттю, але волею» («за суттю» самовладна лише людина). І це самовладдя стало для частини ангелів причиною гордині. Гординя і була причиною падіння ангелів «И гордость – тьма бысть» [14, С. 77].

Бог вклав у душу людини здатність відрізняти зло і від добра, і прагнення до досконалості, про це свідчить будова людської душі. Тому давньоруські книгарі приділяли настільки значне місце вченню про душу. Відповідно до Никифора, природа людини двоїста, вона підкоряється законам єства, і разом з тим є образом і подобою Божою: «сугубо есть житиє наше: словесно, и безсловесно, и бесплотно, и телесно». Словесне і безтілесне мають божественне походження, воно належить до безтілесного світу. Безсловесне – почуттєве начало, джерело розбрату між душею і тілом: «И того ради рать у нас есть многа, и противится плоть духови и дух плоти» [15, С. 143]. Завдання людини – гармонізувати духовно-тілесні відносини з допомогою поста. Тому піст Никифор вважає підставою чесноти. Але в сучасній людині добро і зло перемішані, і для їхнього поділу необхідно усвідомити джерело добра і зла.

Прагнучи знайти це джерело, мислителі Стародавньої Русі зверталися до вчення про душу. Вона подібна до Бога, який «животворит и устрояет» увесь світ, «оживоряет» людську плоть. Вбираючи в себе все багатство образів світу («в человеческом жительстве мнози образи зрятся: о всловесни, ов зверский, ов скотский и инакови образи. Ов же паки превосходительный, божественний»), людина відмінна від усіх. Її сутність не ангельська, хоча з ангелами людину ріднить безтілесна і безсмертна душа, але і не тваринна, оскільки хоча тварини й наділені «душею живою», природа їхньої душі інша. Тваринна душа нерозумна, це «оживотворенная кровь». Таке уявлення про природу душі започатковується із старозавітних текстів. Ця душа видима і «с плотию умирая». Людська ж душа, «безтілесна і невидима», безсмертна, і, на відміну від всіх інших душ, має свободу дій, утім, ця свобода дій притаманна людській душі лише доти, поки вона знаходиться в єдності з тілом. Тіло робить душу реальною. Без тіла її можливості знаходять лише в потенціалі. Розум дає можливість душі розрізняти добро і зло. Саме розумність душі, на думку давньоруських книжників, наслідуючих каппадокійську традицію, ставить людину над світом я, робить її «образом Божим». Душа, згідно з цією концепцією, складається з трьох частин (за образом Святої Трійці): «Та душа три ичастии есть, рекше сили мать три: словесне, и чростное и желанное». Давньоруськими книгарями вище всіх душевних частин ставилася словесна (розумна) частина, оскільки вона «старее и више всех есть». Словесна частина допомагає людині з допомогою розуму наблизитися до Бога, але може і занурити її в невідомі безодні, подібно до ангелів, які пішли за своїм проводирем Люцифером, чий образ у книжності середньовіччя Русі використовувався як приклад падіння гордого розуму [16, С. 106-110].

Велика увага приділялася руськими християнськими мислителями і проблемі любові. В «Ізмарагді» (XIV ст.) подана класифікація любові. Любов, відповідно до неї, має три іпостасі. В першій вона втілює любов як «матір добрих справ», дарована Богом («Боже дарування Батька і Сина і Святого Духа»), друга – людська любов «телесная и чашная, и черевная, – телесам угодная, нечиста и потакована на блуд, си есть ненавистна Богу любовь», третя іпостась любові найпохмуріша – це любов, викликана ворожінням і договором з дияволом. Любові першого роду присвячене «Повчання про любов», приписуване Климентові Смолятичу. У цьому повчанні, заснованому в основному на цитуванні Євангелія від Іоанна, а також апостольських послань, любов розглядається як наслідок божественної єдності. Божественна любов пронизує увесь світ і рятує його. Дарунок любові відрізняє людину від «тварин нерозумних». Без нього неможливий порятунок, оскільки «Богъ же любы есть. Да иже живет в любви, то в Бозе жтветъ, і Богъ живет в немъ» [17, С. 349]. У середньовічній думці «любов» трактується як категорія гармонійна. З нею пов'язані поняття про міру, гармонію і згоду. Вчення про любов є характерною рисою улюбленого давньоруськими книжниками Євангелія від Іоанна.

Релігійно-філософські уявлення про добро і благо виявляються в найдавніших шарах вітчизняної думки. Ми зіштовхуємося з ними в перших писемних пам'ятках Стародавньої Русі. «Благо» – споконвічне слов'янське слово, яке творці старослов'янської мови, солунські брати Кирило і Мефодій, перемістили до розряду термінів. При цьому на нього був перенесений комплекс даних і асоціацій, пов'язаний з грецьким розумінням морального і фізичного блага. У патріотичній традиції семантичний спектр поняття благо досить широкий – це сам Бог, ангели, а також добро, що виявляється в суперечці: моральне добро, правильний порядок речей, виконання природної волі тощо. У християнській концепції протилежності блага не існує зовсім, а той, хто схиляється до зла, просто занурюється в Ніщо, і в її есхатологічній перспективі приречений на небуття.

У Стародавній Русі слово «благодать» мало кілька значень: дарування зверху рятівної сили і допомоги, милість, добро, доброта, дарунок, чесність. Найчастіше благодать – богословське поняття, що означає божественну силу, яка дарується Богом людині для порятунку. Адже до гріхопадіння благодать була «складовою частиною» створеної Богом людини. Благодать дарується Богом людині, що прагне духовного перевтілення як «сила, тая души неизреченная – к видению Божественному духом простиратися» [18, С. 195]. Але якщо в XI ст. книгарі вважали достатнім для одержання людиною божественної благодаті віри, то пізніше основний акцент робився не стільки на вірі, скільки на діяннях, без яких дарунки Бога залишаються незатребуваними. І не випадково одним з улюблених сюжетів Стародавньої Русі («Повчання» Володимира Мономаха, притчі Кирила Туровського) стає притча про таланти, даних паном своїм рабам (Мф. 25,14-30), сенс якої – в необхідності постійного самовдосконалення. Словами цієї притчі давньоруські книгарі часто починали свої твори. Опозиція «закон-благодать» тісно пов'язані з опозицією «істина-милість» [19, С. 87].

Багатозначність поняття добро виявляється в численній перекладній літературі, і насамперед у перекладах Іоанна Дамаскіна. Саме слово «добро» є споконвічно слов'янським, і спочатку воно означало щось добре зроблене, чи то людина, чи горщик, чи скаковий кінь, тобто як «річ» «добротна»

і максимально відповідає своєму призначенню, тобто своїй ідеї. При цьому «зробленість» людини сприймалася в різні епохи по-різному. Архаїчні уявлення про доброчесну поведінку відбивають зазвичай військовий ідеал і зводяться до відваги, мужності, багатства тощо. З утвердженням християнської системи цінностей доброчесним починає вважатися той, хто наслідує нормам, закріпленим у християнській традиції. Метою життя при цьому вважається можливість, що інтерпретується як онтологічне явище, оскільки трактується як буттєва зміна всього людського єства, «повернення» людини в первісний стан єднання з Богом, який створив її доброю: «Сотворил убо Бог человека чистаго, без злости, простаго, силнаго, благодарнаго, безпечалнаго, всякими добродетелями украшеннаго и всякими благами обдаренна» [20, С. 91].

В основі давньоруських моральних міркувань лежить питання про походження добра і зла. Зло має не космологічний, а моральний характер, і корениться у вільній волі людини. Давньоруськими книгарями воно визначається негативно, оскільки, не маючи онтологічної основи, воно є лише відсутністю добра. Перешкодою на шляху зла може бути воля, приборкана чеснотою, цей процес «приборкання» називається «обмеження» волі. «Обмеження», однак, не трактується як повне знищення волі. Просто воля, що пройшла болісне аскетичне переплавлення, перестає «народжувати» зло. Для середньовічного світогляду, як давньоруського, так і європейського характерно те, що зло акцентується значущістю не вчинку (діяння), а станом душі, адже гріх – внутрішня готовність зробити зло. Спроба перекласти провину за власне зло на деякі потойбічні сили сприймалася майже як єресь.

Проблема добра і зла розглядалася давньоруськими книгарями не тільки в етико-антропологічному, але й у історіософському контексті. Для руського середньовіччя характерне уявлення про світ як про жорстко ієрарховану систему, що рухається не тільки в тимчасовій – з минулого в майбутнє, але й у цінніснiй – вертикальній площині (відповідно до уявлень, що події людської історії є блідим відблиском історії священної). Людська історія починається з того моменту, коли Адам і Єва, втративши безсмертя, були вигнані з Раю, вся подальша історія поділяється на дві частини: до і після першого пришестя Христа, і закінчується історія в день Страшного Суду, коли звертається простір і час. У книжності ми зіштовхуємося з уявленням про три стадії розвитку людства: стадії звичаю, коли люди живуть за звичаями, ними самими встановленими, у чому давньоруські книгарі вбачали прояв тваринної, а не духовної природи людини; стадії Закону, коли вперше уклавши договір з Богом, люди почали жити відповідно до жорстких законів; і стадії Благодаті, що наступила після прийняття віри в Христа. Саме на цій стадії люди почали вільно вибирати між добром і злом. Роздуми про ці періоди у житті людства були досить важливі для Стародавньої Русі, оскільки у вітчизняній думці з кінця X ст. існували дві системи цінностей, що пояснюється характерним для середньовіччя антитетичним баченням світу. Перша система сягала коренями ще в дохристиянську епоху, і відносини між людьми в ній будувалися з допомогою закону. Вона діяла лише в людському, тілесному світі. І покарання при відступі від закону могли бути лише тілесними, вони не торкалися сфери духовного. Інша виникла разом із християнством і основою міжлюдських відносин у ній була любов, а відносинами між Богом і людиною – благодать.

Отже давньоруська проповідь була жанром церковної літератури, спрямованим на роз'яснення християнського вчення. Для авторів текстів проповідей, разом з більш високим рівнем релігійного і історичного знання, з'явились запити і на політичні почуття як у «Слові про закон і благодать» Іларіона. Цей спосіб проповідництва включав у себе створення складних тестів, від яких вимагалося прийняття до уваги впливу, що здійснювався текстом на слухачів, спосіб передачі, а також образ сприйняття. Цей спосіб проповідництва став не тільки інструментом поширення православ'я після прийняття християнства на Русі, але й важливим жанром офіційного письма і його передачі. Проповідь була важливим літературним твором (слово, повчання) для передачі християнського вчення. Проповідники роз'яснювали Святе Письмо, моральні заповіді, говорили про Божий суд, доброчесності і спасіння. Сильний вплив мали візантійські зразки (переклади творів Отців Церкви), але давньоруські проповідники наповнювали їх місцевим колоритом. Варто зазначити, що проповідь у Давній Русі була не просто церковним словом, а потужним інструментом формування духовної культури, моральності і світогляду, пов'язуючи візантійський спадок з унікальним давньоруським життям.

Література:

1. Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури. Житомир, 1997, 160 с.
2. Бондар С. Філософсько-історичний зміст циклу православних свят у духовній культурі України XI–XIV ст. *Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти.* К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006, с. 34–76.
3. Горський В. Святі Київської Русі. К.: Абрис, 1964, 176 с.
4. Коржовська О. Апологія книжності в києворуських літописах. *Вісник Запорізького національного університету*. Філологічні науки: (зб. наук. праць). Запоріжжя: ЗНУ, 2010, № 2, с. 147–152.

5. Паращук О. Ієрархічна структура авторитету Святого Письма у проповідях Кирила Туровського. *Літературознавчі студії*: Збірник наукових праць. К., 2011, вип. 31, с. 306–311.
6. Сивець Т. Когнітивні стратегії дослідження проповідницької літератури Київської Русі (на матеріалі проповіді Кирила Туровського «Слово в неделю по Пасце»). *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство, літературознавство): зб. наук. праць. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017, с. 104–107.
7. Сліпушко О. Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XIII ст.): Монографія. К.: Аконіт, 2009, 416 с.
8. Филипович Л. Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу: дис. д-ра філос. наук / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. К., 2000, 421 арк.
9. Толочко О., Толочко П. Київська Русь: К., Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 352 с.
10. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол. О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
11. Києво-Печерський патерик / Пам'ятки мови та письменства давньої України. К., 1930, т. 4, 470 с.
12. Пчела // Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф.. Є. Онацький. Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1963, т. 6, с. 1541.
13. Історія філософії на Україні: філософія доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1987, т.1, 400 с.
14. Пам'ятки мови та письменства давньої України. Т.4, 470 с.
15. Із київського Ізборника великого князя Святослава 1073 року / Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII ст. К., 1922, 30 с.
16. Історія філософії на Україні: філософія доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1987, т.1, 400 с.
17. Ричка В. Климент Смолятич // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін..; Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2007, т. 4, с. 349.
18. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать / Давня українська література. К.: Радянська школа, 1991. 576 с.
19. Кирило Туровський / Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). К.: Радянська школа, 1967, 784 с.
20. «Хожденіє» ігумена Даніїла / Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). 784 с.

Дата першого надходження статті до видання: 26.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026